

Recenzió

Laczó Ferenc

<http://www.szv.hu/kritika/a-tudomanyos-oneletelemzok>

Szabad Váltakozók (<http://www.szv.hu>)

2007. március

A tudományos önéletemezők - Kornai János, Raymond Aron és Eric Hobsbawm értelmiségi önéletrajzai

Szerző: Laczó Ferenc

Létrehozva: 2007-03-15 19:29

Mindhárom mű határozottan, öntudatosan értelmiségi önéletrajz. Nem a szokványosabb, *szembenezés a felidézés által* logikáját követik, hanem a *felidézését a szembenezés által*.

Cím:

Memoirs. 50 Years of Political Reflection

Szerző:

Raymond Aron

Kiadó:

New York: Holmes and Meier

Kiadás éve:

1990

Cím:

Interesting Times. A Twentieth-Century Life

Szerző:

Eric Hobsbawm

Kiadó:

London: Allen Lane

Kiadás éve:

2003

Cím:

A gondolat erejével. Rendhagyó életrajz

Szerző:

Kornai János

Kiadó:

Osiris Kiadó, Budapest

Kiadás éve:

2005

I. Bevezetés

A modern önéletírások klasszikusait vizsgálva többnyire magától értetődő, hogy szerzőik elsősorban ellenőrizetlen és mások által többnyire ellenőrizhetetlen

emlékeikre támaszkodnak, és feltűnően gyakori eset, hogy egyik leglényegesebb céljuk személyüknek és nézeteiknek szubjektíve hiteles („mélyen autentikus”) bemutatása. Gondoljunk csak Jean-Jacques Rousseau *Vallomások* vagy Carl Gustav Jung *Emlékek, álmok, gondolatok* című (Aniela Jaffével közösen alkotott) művére, melyek a belső igazság keresése szövevényes történetének és bemutatásának grandiózus kísérletei. Nyughatatlanul töprengő szerzők elgondolkoztató és érzelmeinkre is erősen hatni tudó művei ezek. Műveiktől konvencionális ígéretüknek megfelelően egy sajátos narratívát várunk, egy egyedi önkép kirajzolódását reméljük, nem „objektív tényeket,” kiegyensúlyozott mérlegelést. A szerzők értékelései nem értekezéseik kifejtettsége, logikájuk tisztasága, következtetések precizitása miatt érdekesek, műveik minőségét a koherencia, élet és gondolkodás egységének felismerése által nyert esztétikai élményének átélése révén tudjuk megítélni.

Az életük hitelességének és a kép koherenciájának kérdései ilyen értelemben elválaszthatatlanok egymástól. A szelekció cél- és elvszerű, de ezen elvek kifejtése helyett az igazság „kiásásának,” a lényeg elérésének célját kapjuk. Ezáltal az őszintén önismereti és célzottan öngazolási gesztusok könnyen összefonódhatnak egymással. Önéletrajzi művek e tulajdonságuk miatt könnyen kritika tárgyává válhatnak, ha távolságtartóan analizáljuk őket (a szerzőik által elvárt, de legalábbis remélt) beleérzés helyett. Önismereti és öngazoló jellegük természetesen nem zárja ki, hogy a történelmi és/vagy személyes tényeket (az igazságot) alapul véve, az objektivitás szempontját alkalmazva kritizáljuk e műveket, de értékük meghatározásakor nem ez az elsődleges szempont.[1]

Az önéletrajzi merítésű művészinterjúk, melyekben önéletrajzi elemek keverednek témák és személyek kreatív, poétikusan ihletett bemutatásával, meglehetősen gyakori és népszerű publikációk. Ilyennek tartom például Borges magyarul is olvasható, Fernando Sorrentino által készített beszélgetéskönyvét, vagy gondolhatunk, az utóbbi évek hazai könyvterméséből, a csodálatos és méltán komoly elismerést kiváltó, Parti Nagy Lajos által készített Tolnai Ottó-interjúkötetre, a *Költő disznózsírólra*. Tolnai esetében a mesélés annyira központi szerephez jut, hogy a mű státusza bizonytalanná, „kevertté” válik: a képzelet, az asszociációk lenyűgöző működése nélkül elképzelhetetlenül szegényebbé válna e mű.

A szó szoros értelmében vett emlékezés minőségét illusztrálják Huszár Tibor hosszas felkészülés után készített interjúi jelentős részvevőkkel a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról, valamint Eörsi István és Vezér Erzsébet interjúkészítők esete Lukács Györggyel is érdekes példával szolgál e téren. Egyrészt nem feltétlenül az alany tud a legtöbbet felidézni múltbeli dolgairól: Huszár több helyen korrigál vagy ad hozzá a tényanyaghoz kutatásai alapján olyan részleteket, melyekre az érintettek nem emlékeznek. Másrészt az derül ki, hogy mekkora szakadék tátonghat a történelmileg (mások által) fontosnak ítélt mozzanat és ennek alanyában élő kép között.[2]

E meglehetősen közismert önéletrajzírói konvenciók, valamint olvasói elvárások és elemzési, kritikai lehetőségek, valamint személyes emlékeink minősége és pontossága bonyolult kérdéseinek rövid bemutatása sajátos céllal történt, mégpedig azzal, hogy Kornai János, Raymond Aron és Eric Hobsbawm jelentős

önéletrajzi munkáinak különlegességére világítsak rá. Mindhárom mű határozottan, öntudatosan értelmiségi önéletrajz. A szerzők nem csak emberi, de tudós profiljukat is igyekeznek megrajzolni, műveik jelentős része tudományos igényű, értekezésekkel vegyített, sőt, Kornai és Aron esetében telített. Nem a szokványosabb, *szembenézés a felidézés által* logikáját követik, hanem a *felidézését a szembenézés által*.

II. A három önéletrajz

Kornai rendhagyó önéletrajzában közgazdasági gondolkozásának fejlődését mutatja be, elemelve ismertette és helyenként kritizálva korábbi műveit, látteleket készítve élete és gondolkodása összefonódásáról, egymást követő stációiról. Aron az európai történelem menetének összetett módon való megértését, konkrétan pedig filozófiai igényességű, társadalomtudományosan is megalapozott politikaelméletek kigondolását érezte elsődleges tudományos feladatának, melynek talán leglényegesebb célja az egy életen át folytatott kreatív dialógus és hatásos polémia volt a marxizmussal és a kommunista rendszerek híveivel. Emlékiratai ennek a tág merítésű tudományos programnak az elsőkézből adott foglalatát nyújtja, gyümölcseit részletesen és mélységeiben taglalva. Hobsbawm a történelmi események és élmények hatására alakuló és kiforró világszemléletének történetét tárja elénk. Ezt úgy fogalmazza meg, hogy „az önéletrajzát író történész feladata nem merül ki a múltba való ellátogatásban, fel is kell azt térképeznie [...] megvilágítva nem csak egy életet, hanem a világot.”^[3] E remek tollú szerző kivételes tehetséggel képes érzékeltetni a XX. századi történelmi változások nagyságát és életünkre gyakorolt hatásuknak relevanciáját. Hobsbawm *Interesting Times* c. önéletrajzi könyve a közel negyven nyelven (magyarul is) megjelent *A szélsőségek kora* c. a rövid XX. századot (1914-1991) átfogó és interpretáló történelemtudományi könyvének párja, „kistestvére.” „Nem a világtörténelem egy egyén élményeivel illusztrálva, hanem annak a története, ahogy a világtörténelem egy egyén életét alakította.”^[4] A könyv vége felé Hobsbawm ennek némileg ellentmondó következtetésre jut a két, egyéni és történelmi szint kapcsolatát illetően: „különlegesen élvezetes életem volt ... elcsodálkozom a nyilvánvaló ellentmondásom, mely egyéni élményeim és a század tényei között fennállnak.”^[5]

Ilyen szándékokból született meg e három, dokumentált és lábjegyzetelt életrajz, melyek egyének és történelmi korok különleges dokumentumai. Szólnak e kettő kölcsönhatásáról, valamint arról is, hogy hogyan próbál hatni az egyén belátásaival, aminek vágya (egyebek mellett) mindhárom szerzőnk esetében (történelmi) aszinkronitásuk érzéséből, tudatából fakad. Mindhárman különleges pozíciót foglalnak el; ennyiben három hasonló történeletről és kísérletről van szó. Ugyanakkor Hobsbawm esetében, ellentétben Aron és Kornai organikusabb, következetesebb álláspontjával, furcsa ellentétben áll tudományos kreativitása és fejlődőképessége,^[6] dinamikus kibontakozó, egyre mélyebb megismerése és a (kommunista) politikai meggyőződésének szokatlan stabilitása, a felülbírálat nagyfokú hiánya e téren. Hobsbawm tudós és militáns, és e két létmódja nyilvánvalóan kapcsolódik is egymáshoz valamennyire, mely kapcsolat

bemutatására önéletrajza vállalkozik is. Megítélésem szerint az ő esete mégis a kritikusan gondolkodó, de valamiben mindenáron hinni próbáló egyén diszharmónikusságára példa. Az életrajz ezt ugyan leplezni, sőt, tagadni igyekszik, de Hobsbawm akarata ellenére is felfedi.

Nehéz kielégítő magyarázatot találni a kérdésre, hogy miért érezte e három, a nyilvánosság szférájában a kíváncsi tekintetek elől legszívesebben elzárkózó személy szükségét annak, hogy elsősorban tudományos tevékenységgel eltöltött életükről írjanak, akár ilyen komoly terjedelemben is. Véleményem szerint részben éppen az előbb említett történelmi aszinkronitásuk szolgáltatathat kulcsot: mindhárman sajátos, magyarázatra szoruló pozícióba kerültek, ami által a kritikus, különálló gondolkodó (maguk és közegük számára egyaránt) termékeny szerepét vehették magukra. Kornai ezt úgy fogalmazza meg, hogy „amióta kutatói pályára léptem, sohasem vettem magam alá semmilyen kívülről rám kényszerített dogma fegyelmének. Inkább vállaltam az outsider szerepét, de nem váltam gépies mintakövetővé.”^[7] Hobsbawm élete során gyakran a történelem sodra ellen úszott, büszkén tartozva speciális kisebbségekhez: anti-specialistaként (a specializáció korában), kozmopolitaként (a nemzetállamok és nacionalista szenvedélyek korában), szokatlan (brit, „spirituálisan” viszont olasz) kommunistaként, a nem értelmiségiek számára is és irántuk érzett elkötelezettséggel íróként, aki a brit értelmiségi körökben csak „elvétve” talált hozzá tudományos értelemben is közel álló társakra, mégis komoly hírnévre és elismertségre tudott szert tenni.^[8]

Mindhárom véleménynyilvánításaikor sokan szoktak ellenkezni, mégis kevesen ignorálják őket, ugyanis még elszánt ellenfelek is következetesen felismerik bennük a jelentős vitapartner, rendszerint olyasvalakit látva bennük, aki saját álláspontját meggyőzően képviseli, kritikája pedig feleletet igényel.

A sajátos tudományos pozíciójuknál azonban több is összeköti Hobsbawmot, Kornait és Aront, mégpedig sajátos *politikai* pozíciójuk, mely szintén erősen befolyásolja értelmiségi körökben egyedinek mondható státuszokat is.^[9] Némi egyszerűsítést kockáztatva állítom, hogy mindhármuk sajátos politikai pozíciója megfogalmazható a kommunizmussal és a marxizmussal kialakított sajátos viszonyuk bemutatása által. Kornai élete meghatározó élményének nevezi a szocialista rendszert, melynek megértéséhez Alec Nove szerint úgy járult hozzá, hogy „a „keleti” intézmények működéséről szerzett alapos tudását a releváns közgazdasági elméletek irigylésre méltóan átfogó ismeretével ötvözi.”^[10] Kornai a keleti rendszer nem marxista szakértője. Hobsbawm és Aron munkásságának is jelentős része polémia az antikommunizmus, illetve a kommunizmus ellen. Egyikük határozottan marxistának vallja magát, másikuk pedig konfrontálódik a marxizmussal, részben alkalmazza annak módszerét, részben elveti következtetéseit.

III. Kornai önéletírása

Kornai fiatalon és hiszékenyen kommunistává váló, nyolc éven át a *Szabad Nép* szerkesztőségében dolgozó, de hitéből viszonylag hamar „felébredő” (maga nevezi kommunista korszakát alvajárásnak) egyén,^[11] aki már az 1950-es

években teljes határozottsággal új útra tért. A rendszer etikai alapjai omlottak össze elsőként számára, a politikai represszió elvadult méretei ébresztették rá alapvető bajok létrejöttére.^[12] Ekkor egy ötéves periódus (1954-59, az érlelődés évei)^[13] alatt átgondolva lehetőségeit olyan iránymutató következtetéseket tudott levonni melyek későbbi élete fundamentumául szolgálhattak, és melyekhez (saját szavai szerint) nagyon igyekezett ragaszkodni. Nem csak „saját hajánál fogva húzta ki magát a marxizmusból”^[14], és 1955-re már nem volt marxista,^[15] de alapvető hozzáállásává vált, hogy hiszékeny korszaka után mindent fenntartással, kétkedéssel fogadott.^[16] „ [...] nem akartam vak és kritikátlan lenni még egyszer,” írja.^[17]

Kornai tudományos programjának alapvetése, hogy ugyan önmagában is lenyűgöző lehet egy elmélet szépsége, tisztasága, de a valósággal való szembesítés nélkülözhetetlen. Kornai általánosan is felteszi a kérdést, hogy mi várható el egy absztrakt elmélettől, melynek szigorú feltételei vannak, és csak a modellen belül érvényesek következtetései. A lényeges kérdés tehát az, hogy az ideáltól, melyet az absztrakt elmélet bemutat, milyen messze van a valóság.[>]^[18] Kornai a kádári korban a belső ellenzék (a reformpártiak) csoportja és a nyílt ellenzékiesség között őrlődött, az előbbinél radikálisabb volt elméletben, az utóbbiaknál visszafogottabb gyakorlatban, politikai álláspontját háttérbe szorítva fókuszálva tudományos tevékenységére. Az előbbi csoport sikerességét kívánta volna, de nem értett egyet velük és naivnak tartotta őket ábrándjaikért. Az utóbbiakkal szimpatizált és becsülte őket, de saját maga számára értékesebbnek ítélte tevékenysége folytatását (mint a nyíltabb politikai állásfoglalást), melyet eleve komplementernek érzett.^[19] Óvta mozgásterét, viszonylagos szabadságát, és ezért jól megfontolt kompromisszumokra is hajlandó volt, mint például a „látványos öncenzúra” alkalmazása.^[20]

A következő kijelentés esetén kérdéses a mondat első vagy második felére érdemesebb tennünk a hangsúlyt: „Kész voltam engedményeket tenni, amíg azok nem ütköztek bele lelkiismeretem tiltásaiba”[?]^[21] Stratégiája nem nevezhető morálisan megkérdőjelezhetetlennek, de komoly sikerességét nehéz lenne (amellett hogy fölösleges is) vitatni. Legnagyobb stiklije, melyet mérlegel is, telefonkérése Nyers Rezsőtől 1975-ben, de például Aczélt már sose kereste fel.^[22]

Kornai szellemiségéhez a felülvizsgálat igénye illik leginkább, a módszeres, jól átgondolt revizionizmus adja művei különleges értékét. Nem öncélú, feltűnősködő, provokatív revizionizmusról van ez esetben szó, hanem bátor, korábban meg nem fogalmazott gondolatok megjelentetésének igényével születő, és több esetben valóban előremutató munkák írásáról, évtizedről évtizedre. Felülvizsgálata tárgyát élete nagy részében a szocialista rendszerrel kapcsolatos elméletek adták: nyugati tudományos módszerekkel, lépésről lépésre, belülről megérteni a kommunista gazdaságok rendszerszerű működését.

Kornai János *A gondolat erejével* c. önéletrajzának megszületése különleges esemény volt. A nemzetközileg (túlzás nélkül állítható) legelismertebb magyar társadalomtudós műfajilag szokatlan, mind szakértők, mind laikusok számára érdekes tudományos fejtegetések sorát magában foglaló művének megjelenését sok elismerő, sőt, néhol kifejezetten lelkes recenzió követte, nem kevés jelentős

szerző tollából is, mint amilyen Rainer M. János, Litván György vagy Kende Péter, hogy csak néhány nevet említek.[23] Litván újabb tudományos műnek nevezi e rendhagyó önéletrajzot, dicséri Kornai következetességét, amit jellem és egyben ész kérdésének is tart. Kornai esetében a gondolkodás élet feletti primátusát jelzi Hámori Balázs, elismerve Kornai szokatlanul magas fokú fegyelmeztségét és pontosságát. Hasonlóan Hámorihoz, a logikus elrendezés, a világosság erényét emeli ki Rainer is („leginkább azt érzem, hogy a lehetséges matematikai tisztaság esztétikuma tartotta fogva, talán nyugözte le.”) Rainer számára megkapó, hogy a szerző morális önértékeléssel kezd, nem másokat próbál helyretenni, szükség esetén kettős mércéket is alkalmazva. Kornai így ír: „Saját erkölcsi ítéleteimet mások tevékenységéről toleránsabb módon alkotom meg. Nem fogadom el a parttalan erkölcsi relativizmust. Igenis van túl messzire menő koncesszió, amely árulásnak minösül a szememben. És lehet valaki okatlan krakéler, aki semmilyen komoly ügynek nem használ az ugrálásával.”[24]

Valamint: „Nem vagyok erkölsbíró. [...] Nem mentem fel látatlanban, kijelentvén: a besúgó maga is áldozat, egy szörnyű elnyomó rendszer kényszerítette erre a szerepre. Igen, elsősorban a rendszert kell elítélni. Ez azonban nem helyezi hatályon kívül azt a meggyöződésemet, hogy mindenki felelős a tetteiért. [...] Csak annyit szeretnék leszögezni, hogy nincs szándékomban részt venni a leleplező kampányban.”[25]

Ez a logikusság, világosság, kimértség önéletírás esetében igen szokatlan. Olyannyira, hogy e nagyfokú távolságtartást és az objektív vizsgálódásra való hajlamot Kornai esetében lehet túlzottnak is érzékelni. Ő így fogalmaz könyve egy pontján „Nem vagyok filmrendező. Le kell mondanom arról, hogy visszaadjam ennek a nyomasztó kornak a hangulatát, saját érzéseim és gondolataim izgatott hullámozását. Ahhoz, hogy visszaemlékezésem teljesítse feladatát, analízisre van szükség.”[26]

Nádas Péter határozottan empatikus, és elismerő szavakkal is tompított kifogását idézve: „Ha csupán a szándékáról hallok, akkor minden szakmai hisztériámat bevetve felordítok, hogy ember, maga megörült, térjen észhez, maga éppen arról akar lemondani, ami minden tisztességes emlékirat anyagát adja. [...] Lemondás és elhagyás, ezek csupán eszközök. Ha lemond a személyiségéről és nincs történelem, akkor más nem marad, mint maguk a munkák, a munkái, a művek, ezek kronológiája. [...] Kornai közgazdasági gondolkodásának (ahogy én látom) egyik fontos alapeszköze a redukció. Most magát a redukciót teszi a könyv szervező elvévé. [...] Önazonosságának ez minden bizonynyal önkéntelen gesztusa.”[27] Feltűnő, ahogy második feleségével való találkozását egy lábjegyzetbe illeszti, akárcsak válásának és költözésének eseményét is.[28] Megemlítenő, hogy Aron hasonlóan szemérmesen és nagyon szűkszavúan ír anyja és gyermeke haláláról.[29]

Kornai tanúnak jelentkezik, kettős feladatot vállalva: adalékot nyújt önmaga és korszak megértését elősegítendő, valamint tudományos retrospektív és introspektív krédót fejt ki egy köztes műfajban, de az általa megszokott szókinccsel és műfajban.[30]

IV. Hobsbawm önéletírása

Hobsbawm a történetírás belüli társadalomtudományos fordulat jeles képviselőjeként vált elismertté, sőt, történész létére szokatlanul híressé is. Ironikusan állítja hogy a jelenleg róla élő kép szerint ő a „történészszakma excentrikus öreg nagyja, aki bizonygatja hogy még mindig marxista, de mégis továbbra is igen aktív.”^[31] Elsősorban XIX. századi témájú munkái, átfogó jellegű, általánosítani is próbáló, magyarázatokat nyújtó művei az analitikusabb történetírók közé tartozóvá teszik, aki nem titkolt ellenérzésekkel viszonyul az elmúlt évtizedekben egyre növekvő jelentőségű kulturális (és nem társadalmi) orientációjához, ami a történetírásban is komoly fordulatot hozott. Kritikusainak szokása felróni neki a politikai differenciálás hiányát. A kapitalizmus igazságtalan gazdasági és társadalmi rendszerének elszánt kritikusaként a politikai különbségeket nem önmagában vizsgálja, hanem levezetni próbálja szerinte általánosabb, döntőbb jelenségekből.

Interesting Times című műve három élesen elkülönülő részre oszlik, a korai, személyes fejezetek után a közéleti, politikai narratíva dominál. Lényegében az Angliába érkezése utáni korról szóló fejezetekből hiányzik a korábbiak élénksége, nem érezzük többé, hogy perdöntő jelentőségű történésekről olvasnánk. Úgy tűnik, érzelmileg Hobsbawm maga is meglehetősen semleges tud maradni élete e jóval stabilabb és kiszámíthatóbb korszaka iránt. A harmadik szekció élesebben elkülönül: a kronológiai szervező elvet feladva, tematikus, geográfiailag elválasztott fejezetekkel zárul a könyv.

Hobsbawm a nyugati kommunista elkötelezettségű értelmiségiek azon törpe kisebbségéhez tartozik, akik „nem árultak el hitüket,” sőt, már-már dacosan – a komolyabb átértékelés vagy a megbánás látható jelei nélkül – kitartanak mellette.^[32] A „kommunista hit” szókapcsolatot érdemes némiképp felülvizsgálunk: Hobsbawm szerint fiatalon nem volt hite, csak reménye,^[33] ami annyiban említésre méltó, hogy az elkötelezettségét hitpótlékként is szemlélhetjük, a belátás helyetti reménykedés megnyilvánulásaként. Több helyütt is elítélően nyilatkozik az elsősorban Franciaországban jelentős *post factum* (azaz posztkommunista) antikommunizmusról, melynek legelszántabb képviselői közül nem kevesen pálfordulásos egyének. Kornaival ellentétben Hobsbawm esetében éppen a későbbi felülbírálat hiánya a szokatlan, és talán legfontosabb pontja önéletrajzának. Habár a kapitalizmus által a második világháború után a nyugati állampolgárok számára teremtett jólétet nagyon meglepő fordulatnak tartja e gazdasági rendszer fejlődésében, és a 1960-as, 1970-es évekre nyilvánvalónak tartotta, hogy nem lesz forradalmi helyzet egyhamar, a társadalmi struktúra változásai miatt sem, mégis forradalmár maradt.

Hobsbawm 1932-ben Berlinben, tizenéves korában lett kommunistává. Azt a két évet, melyet Berlinben töltött 1931 és 1933 között, közvetlenül árvaságra jutása után, élete döntő éveinek tartja, és úgy is élte át, hogy tisztában volt az események történelmi jelentőségével.^[34] Saját bevallása szerint egy tragikus, traumatikus és sok bizonytalansággal járó korszak magányossá formálta, de egyben szenvedélyessé is tette. Talán nem igazságtalan szenvedélyes politikai tettvágya mellett korai intellektualizmusát is megemlíteni (mellyel kapcsolatban jelzésértékű, hogy 16 évesen kerül Angliába, és két év múlva már Cambridge-

ben van, noha iskolájából nem jutott ide be senki korábban), mint eszképzizmusának (más formájú) megnyilvánulását. 1936-ban, azaz már Angliában vált párttaggá, melyet később a „vad nyugati antikommunizmus” éveiben is és (saját bevallása szerint is) részben büszkeségből megtartott,[35] annak ellenére, hogy a Szovjetunió egyáltalán nem tetszett neki.[36]

Saját állítása szerint kommunista elkötelezettsége élete természetét meghatározta és jelentőségét kijelölte.[37] Alapjául az alábbiakat jelölte meg: a tömegextázis érzése, szánsalom a szegények sorsa iránt, az átfogó intellektuális rendszer esztétikai élménye, az Új Jeruzsálem víziója, valamint a maradiság és szűklátókörűség megvetése.

A nagy gazdasági világválság és Hitler hatalomra jutásakor kommunistává váló árva, zsidó származású ifjú esete önmagában nem is lenne feltétlenül figyelemreméltó. Azonban militánsága és szektássága (például húsz éven át nem tudott elképzelni komoly kapcsolatot egy nem kommunistával) továbbra is gátolja abban, hogy felismerje a bal- és jobboldali szélsőségesek közötti hasonlóságokat, melyek létezésének feltételezését megalapozatlan liberális elképzelésnek gondolja.[38] Emellett elkötelezettsége Hobsbawmot a gyakorlatban meglehetősen ellentmondásos következtetések levonására vezette: vállalta volna a szovjet titkosszolgálatot, de oroszul már nem volt kedve megtanulni.[39] Továbbá érdekes megvizsgálni a kádári Magyarországról alkotott véleményét (mellesleg hazánk az akkor jugoszláv tagköztársaság Szlovénia mellett az egyetlen olyan kommunista ország volt, ahol megjelentették több könyvét is): egyrészt kijelenti, hogy a jóindulatú kormány alatt az 56-osok csendesen visszakerülhettek a pozíciókba, és „élénkebbnek és kevésbé provinciálisnak” érezte Magyarországot, mint az (elismerten) összehasonlíthatatlanul jobb módú Ausztriát.[40] Elmondható, hogy Hobsbawm számára az igazságosság kérdése felülírja a hatékonyságét, és az emberiségért érzett felelőssége miatt szükségét érzi a liberális alapelvek félretételének.

V. Aron önéletírása

A három mű közül Aroné a legrégebbi, az eredetileg 1983-ban megjelent mű ismertetésének aktuális apropójául szolgál *Az Elkötelezett szemlélő* c. interjúkötet 2005-os megjelentetése magyar fordításban, mely ugyan az *Emlékiratok* dialógikus formában született párja, a kettő közül azonban egyértelműen a kevésbé jelentős mű. (2005-ben, illetve 2006-ban emellett megjelent Arontól *A demokrácia és totalitarizmus* és a nagy jelentőségű *Az értelmiség ópiuma* is, több mint fél évszázaddal eredeti kiadása után.) Mélységében, kifejtettségében és terjedelmében is szerényebb, hozzáférhetőség szempontjából viszont valószínűleg szerencsésebb választás volt a kiadó részéről.[41] E korábban idehaza meglehetősen kevésbé ismert szellemóriás hazai recepciójának megkezdődése szolgáltatja tehát az alkalmat emlékiratainak recenzálására, még ha változatlanul nyilvánvaló szinkronhiánnyal van is dolgunk: míg Camus és Sartre esetében sok évtizedes ismertség után már komoly életrajzok is megjelentek magyar fordításban,[42] Aron jelentősége nálunk legjobb esetben is csak a jövőben fog tükröződni. Emellett hasznosnak érzem a

mű bemutatását tartalmi értékei, elgondolkodtató meglátásai miatt is, valamint Aron és Kornai önéletrajzának hasonlóságára okán úgyszintén.[43]

Aron élete során sajátos bűnkomplexus és tartozásérzéstől szenvedett, ami teljesítményorientálttá tette. A két világháború közötti, ma már szinte elképzelhetetlenül izolált Franciaországban felnőve kezdte el Aront érdekelni a német kultúra, a fenomenológia (nem meglepő módon elsősorban Husserl és Heidegger) mellett a szociológia is. Egy időre Max Weber és Rickert hatása alá került és az előbbi szellemóriásnak mindvégig nagy tisztelője maradt. Később az angolszász analitikus filozófusokat is komolyan tanulmányozta, ami műveltségét határozottan szélesebbé tette a szűk értelemben vett francia műveltségénél. Szokatlanul tág és mély ismereteivel az értelmiségi nagyotmondás kritikusaká vált. Ennek igényét tisztelni tudta az általa is zseniálisnak tartott fiatalkori barátjában, Sartre-ban, de a lustaság és az arrogancia csapdáiról és veszélyeiről meggyőződve (a XX. században ritka mód) történelemfilozófiai érdeklődése is inkább Kanthoz mint Hegelhez húzta. Tudásvágya episztemológiai kérdések feltevésére sarkallta, és szkeptikus maradt minden nagy magyarázat iránt. Saját szavai szerint mindvégig megőrzött valamennyit a megbízható, jó diák tulajdonságaiból.[44]

Számára a felelősség azt jelentette, hogy „mindig feltettem a kérdést magamnak: mit is tennék a döntéshozók helyében?”[45]

A politikai felelősség az ő szemében a következményekért viselt felelősséggel volt egyenlő, azaz nem a szándék szempontjából próbált értékelni, ugyanis a következményekért nem jóakarattal, inkább magas tudásszinttel tud az ember felelni. A politika legtöbb kérdését hatékonysági kérdésnek tartotta, nem az igazságosság kérdésének. A politikai szereplők döntéseit, céljait, eszközeit, gondolatvilágát megérteni, az eseményeket kontextualizálni, nem „kapásból” megítélni igyekezett. Instruálni, nem indoktrinálni.

Aron politikai elemzőként és kritikusként hatott leginkább, olyasvalakiként, akinek elmélete és gyakorlata szerint is a politikai helyzet elemzéséhez nélkülözhetetlen a gazdasági és társadalmi ismeretek megléte.[46] Szemlélődő hozzáállását kombinálni igyekezett az elkötelezett patrióta politikai tanácsadási kísérletével, tudva jól, hogy könnyebb negatív ítéletet hozni, mint alternatívát ajánlani. „A célom, melyet fiatalon kitűztem magamnak: az ideákat a valósághoz mérni, melyet kifejeznek, deformálnak, átalakítanak; az eseményeket és az eszmetörténetet együtt követni.”[47]

Dekadensnek tartotta azokat a nemzeteket, melyek nem voltak képesek felülvizsgálni tárgytalanná váló előítéleteiket és felismerni a jelen égető problémáit. Ilyen dekadens nézetnek tartotta például a második világháború utáni németellenességet Franciaországban, mely a németek túlzott hatalmától való (alaptalanná vált) félelemben nyilvánult meg. Hasonló előítéletek voltak a szovjet politikai rendszerek tartósságára és gazdasági növekedési potenciáljára vonatkozó nézetek, melyek a rendszer késői évtizedeiben bekövetkező válság és a 1989-es összeomlás előrejelzését, sőt, utólagos magyarázatát is jelentősen megnehezítették.

Temperamentuma szerint is inkább a kritikai kérdésfeltevésre és filozofikus szemlélődésre hajlott, azonban (némileg szokatlanul) episztemológiai

megfontolásaival egyidejűleg is közel próbált maradni a gyakorlati politikai gondolkodáshoz. Emellett a társadalmi valóság immanens jelentése foglalkoztatta, azaz nemcsak ok-okozati (szükségszerű) kapcsolatok felfedését gondolta szükségesnek, hanem a jelenségekben immanensen meglévő jelentések feltárását is.[48]

Az együttlítás igénye mellett a differenciálás szükségességét hangoztatta.[49] Differenciálni próbált eszközök és célok, a valóságról való ismereteink és értékeink, retrospektív gondolataink és előrejelzéseink minősége, valamint érdekek, ideálok és lehetőségek között.[50] „Lélektani és társadalmi” szempontokból baloldalinak született, de vitái főként baloldaliakkal állították szembe. Amellett, hogy a tapasztalat, az ismeretek és a visszafogottság tudományos ideáljait nagy tiszteletben tartotta, jónéhány írása nyilvánvaló polémikus élel született, többnyire a baloldali illúziók és retorikai mértéktelenség ellen. Allergiás volt a „jelenleg formálódó történelem” mitikus szemléletére. A politikai valóság prózai szemléletére tanított az ideológiák és szenvedélyek korában. Depoétizálni próbálta a politikát, kijózanítani polgártársait.[51] Emiatt sokszor megesett vele, hogy szívtelen kalkulátornak, rigorózus, de kegyetlen elmének titulálták.[52] A marxizmus beható ismerőjeként Aron a politika szférájának és lehetősége határainak ismeretét, valamint intézményes működésének és korlátainak alkotmányos behatárolását tartotta lényegbevágó intellektuális feladatnak. Szkeptikusan viszonyult a kinyilatkoztatásokhoz, elvetve a próféciákat, és kritikusan szemlélve a megvalósíthatatlan ideálokat hangoztatókat. Hobsbawmhoz és Kornaihoz hasonlóan különleges pozíciója több tényező együttállásából és választásainak különlegességéből fakadnak, melyek Raymond Aront a szovjet rendszerek különlegesen jó ismerőjévé és behatárolt, de pontos előrejelzések alkotására képessé tették. A jelenkorban nagy népszerűségnek örvendő Carl Schmitt emlékezetes és fulmináns kijelentését, mely szerint nem létezhet liberális politikai gyakorlat, hogyan lehetne hatásosabban cáfolni, mint Raymond Aron ismerete által?

VI. Egy rövid illusztráció

Zárva soraimat érdekesnek tartom pár szóban kitérni a három szerző zsidóságukhoz és a zsidósághoz való viszonyára, mivel meglátásom szerint ez is érdekes adalékkal szolgál, mind a szerzőkről magukról, mind közegükről. Aron három fontos kijelentést is tesz: „Érzelmileg nagyon eltávolodtam az előző generációtól, [...] melynek tagjai nem voltak hajlandóak tudni zsidóságukról. Habár addig nem jutottam el, hogy reflektáljak a judaizmusról vagy zsidóságomról. [...] Nem tagadom zsidó örökségem (nem tudom pontosan miből is áll, de elfogadom hogy mások láthatják jeleit).”[53] „Minden állampolgárnak joga van, az állam iránti hűsége mellett, szabadon megválasztani hitét vagy szimpátiáit.”[54] „Mint francia állampolgárok, a francia zsidóknak joguk van spirituális és lelki közösségben élniük az izraeliekkel, de ha ezek a kötődéseik *politikaivá* válnak, és jelentősebbé francia állampolgárságuknál, logikus lenne izraeli állampolgárrá is válniuk.”[55] Aron mindhárom kijelentése kimért, szenvedélymentes. Egyik sem az elutasítás hangján szól. Tükröződik

jogtudatossága, stabil normákat alkalmazó és határokat ismerő, de azon belül feltétlenül megengedő álláspontja.

Hobsbawm Izraelről a következőképpen fogalmaz: „Nincsen érzelmi kötelezettségem egy ősi vallási gyakorlat iránt, és még kevesbé van egy kicsi, militarista, kulturális értelemben csalódást keltő, politikailag agresszív nemzetállam iránt, mely a szolidaritásomat faji alapon kéri.”^[56] Hobsbawm-et leginkább a felháborodás hangjának lehet nevezni, melynek háttérében heves elutasítást lehet feltételezni és a kommunista sztereotípiáktól minden bizonnyal nem független nézeteket Izraelről. Másrészről Hobsbawm a zsidók különleges intellektuális képességéről széles körben elterjedt előítéletnek több helyen hangot ad.^[57] Ugyan nem *hisz* az etnikai megkülönböztetésben, *tagadása* nem a megismerést segíti.

Kornai kijelentéseiből kiolvasható érdektelensége, de érzékelhető a tabusítás és elfojtás közismert jelensége is, valamint a magyarországi de-etnizáló korszak hatásossága: „A könyv 1. és 2. fejezetében írtam arról: mit jelentett gyerekkoromban és felnőtt életem indulásakor az, hogy zsidónak születtem. Persze, életutamnak közbeeső fél évszázadában sem feledkeztem meg róla, de nem volt fontos számomra. [...] Nem vagyok rasszista. [...] Zsidó voltam akkor jutott újra eszembe, amikor megjelent Csoóri Sándor költő írása.”^[58]

Jegyzetek

[1] A kettőnek különbségére világított rá az a vita, melyre Heller Ágnes *Bicikliző majom* című Kőbányai János által, némileg sajátosan, interjúregénynek elnevezett kötete (ami egy gördülékennyé, olvasmányossá és „kerekké” szerkesztett interjúszöveget fed) kapcsán került sor. Litván György kifogásolta Heller pontatlanul és ránézve előnytelenül felidézett 1956-os történetét, a forradalom napjainak torz bemutatását. Az interjú, melyben a kritika elhangzott, a *Beszélőben jelent meg*, 1999-ben, az áprilisi számban. A szerző védekezése a mű státusára utalt vissza, állítva, hogy ő mindössze a saját emlékezetének szalagját pörgette le, ezáltal relativizálva az igazság kérdését, hiszen „senki sem jól, hanem a maga módján emlékszik.” (Lásd: Heller Ágnes, Kőbányai János, *Bicikliző majom: Interjúregény* (Budapest: Múlt és Jövő, 2004), pp. V-VIII.) Heller számára a számvetés (önmagával, a saját életével) és az „autentikus emlékezés” szolgáltatta a vállalkozás értelmét. Ilyen esetben a megfelelő mérce, hogy az emlékező mennyire őszintén fejt ki azt, amire emlékezik. A probléma „mindössze” az, hogy ez a mérce mások által gyakorlatilag alkalmazhatatlan.

[2] Arra a felvetésre reagálva, hogy „Polányi azt írja visszaemlékezésében, hogy ő az Ady-gyászünnepeken harcos antimaterialista, Lukács elvtárs pedig harcos bolsevista szellemben méltatta Adyt”, Lukács így nyilatkozott: „...Itt maguk irodalomtörténészek túlzott figyelemmel kísérik egy író fejlődését, akit, amikor a dolgok lejátszódnak, ezek nagyrészt borzasztó kevéssé érdekelték.[...] hogy ennek az én életlefolyásom szempontjából valami jelentősége lett volna, hogy én ezt gondoltam, vagy amazt gondoltam, ezek irodalomtörténeti túlzások.” Lukács György, *Megélt gondolkodás; életrajz magnószalagon* (Budapest: Magvető, 1989), pp.140-141.

[3] Hobsbawm, *Interesting*, p.7. Saját fordításom. Mind a Hobsbawmtól, mind az Arontól vett idézeteket e dolgozat főszövege számára készítettem. A megadott oldalszámok természetesen az angol szövegkiadásokra vonatkoznak.

[4] Hobsbawm, *Interesting*, p.XIII.

[5] Hobsbawm, *Interesting*, p.313.

[6] Hobsbawm viszonylag idős korában alkotta meg élete legjelentősebb műveit.

[7] Kornai, *A gondolat*, pp.278-9.

[8] Emellett az „elkötelezett szobatudós” képétől az ő önbeállítása áll a legtávolabb.

[9] A sajátos pozíció általam ismert legextrémebb politikai következményével Aleksander Wat avantgárd költő esete szolgál: „amint a paktum híre eljutott hozzám (augusztus 23-án, ha jól emlékszem), azonnal tudtam hogy Hitler és Sztálin letámadják Lengyelországot. / Később, visszatekintve, még Lwówban is úgy gondoltam, hogy vagy az oroszok fognak el, és valamelyik táborba zárnak vagy esetleg a Lubyankaba, vagy a németek Dachauba vagy valahova máshova – vagy sikerül elmenekülnöm valahogyan. De a pokoli gépezet ekkor is precízebben működött. A hatvanas években Lengyelországban a *Polityka* megjelentette azok listáját, akiket a rendőrség 39 májusában a bereza kartuskai táborba akart küldeni – kétszáz értelmiségi, hat vagy hét író, köztük én is. Szóval kiderült hogy nem csak két hurokból kellett kibújni, hanem háromból.” Aleksander Wat, *My Century: The Odyssey of a Polish Intellectual in the 20th century* (New York: New York Review of Books, 2003), p.96.

[10] Kornai, *A gondolat*, p.349. A Nove idézet *Ibid.*, p.347.

[11] *Ibid.*, p.60.

[12] *Ibid.*, pp.75-76.

[13] *Ibid.*, p.144.

[14] *Ibid.*, p.91.

[15] *Ibid.*, p.94.

[16] *Ibid.*, p.84.

[17] *Ibid.*, p.206.

[18] *Ibid.*, p.194.

[19] A kölcsönös erősítésről: *Ibid.*, p.264, a reformról: „felemás reform, sajátos illúziókeltő, félrevezető ideológiájával és részeredményeivel.” *Ibid.*, p.297. „...én nem bíztam az optimista forogatókönyvben. [...] csak a kapitalista piacgazdaság lehet *igazi* (és nem álságos, szimulált) piacgazdaság.” *Ibid.*, p.287. Máshol így ír: „Az „emberarcú szocializmus” [...] csupán vágyálom. Minél inkább emberarcúvá szelídül, annál kevésbé képes működni. Ha megszűnik a magukat őszintén kommunistának valló emberek vakhite, akkor a rendszer támasz nélkül marad.” *Ibid.*, p.345.

[20] Ahogy írja *A hiány* c. műve kapcsán: „Három kérdést meg akartam kerülni. Először: nem akartam, explicit formában, beszélni a Szovjetunióról, a szovjet blokk országainak a Szovjetunióhoz fűződő viszonyáról és egymás között fennálló külkereskedelmi s egyéb gazdasági kapcsolatairól Másodszor: nem akartam kifejtetni, hogy mi a kommunista párt szerepe a szocialista gazdaságban. Harmadszor: nem akartam elmondani, mennyiben változna a helyzet, ha az állami tulajdon helyébe magántulajdon lépne. [...] ha az olvasót megragadja a

kifejtés sodra, ha magáévá teszi a könyv logikáját – akkor képes lesz saját szellemi erejénél fogva *továbbgondolni*.” (Ibid., pp. 252-3). Később vonta be az elemzésbe a politikai struktúrát, az ideológiát és a társadalmi viszonyokat, integráló társadalomtudományi művet alkotva, rendszerparadigmát kidolgozva *A szocialista rendszerrel*.

[21] Ibid., p.263.

[22] Ibid., p.225, valamint Ibid., p.285.

[23] A korábban megjelent recenziók listája. Az általam idézett recenziók közül több online is elérhető. Rainer M. János: *A Kornai-rendszer kritikai (ön)életrajza*. Kende Péter: *A tudós visszanez. Kornai János pályamérlege*. Litván György: *Kornai János rendhagyó önéletrajza*. Hámori Balázs recenziója (mely cím nélkül jelent meg).

[24] Ibid., p.264.

[25] Ibid., p.177-8.

[26] Ibid., p.118.

[27] „A függetlenség és a patriotizmus jegyében” in Nadas Péter, *Hátországai napló* (Pécs: Jelenkor, 2006), pp.100-101.

[28] Kornai, *A gondolat*, p.161 és Ibid., p.216.

[29] Aron, *Memoirs*, p.112 és Ibid., p.229.

[30] Kornai, *A gondolat*, p.14 és Ibid., p.18

[31] Hobsbawm, *Interesting*, p.305-6.

[32] Ebből a szempontból hasonló Hobsbawm magyar barátjának és történésztársának, Berend T. Ivánnak az önéletírása, *A történelem – ahogyan megéltem* (Budapest: Kulturtrade, 1997), mely a kádári kor (időnként magas színvonalú) apológiájaként is olvasható, és melyben a szerző meglehetősen egyoldalúan a korszak értékesebb, tiszteletreméltóbb oldalaira fókuszál, valamint saját szerepét próbálja pozitív fényben feltüntetni, döntéseit igazolni.

[33] Hobsbawm, *Interesting*, p.99.

[34] Hobsbawm, *Interesting*, pp.44-49.

[35] A büszkeség forrásául a kompromisszumkötés hiánya, valamint az is szolgálhat, hogy sikerét magának (tehetségének és teljesítményének) köszönheti, semmi esetre sem kurzuslovagságának. Ugyan a hidegháború legélesebb, korai évei alatt előlépésről szó sem lehetett, Angliában kommunisták eltávolítására sem került sor. E hátráltató körülmény miatt Hobsbawm karrierje némileg későn indult be, 1960-as évekbeli publikációkkal, és 1970-es évekbeli komolyabb elismerésekkel, bár ezt Hobsbawm szerencsésének tartja. (Ibid., p.231)

[36] A büszkeségre: Ibid, p.218. „Politikailag nem változva, de nyomottan tértem vissza Moszkvából 1955-ben, nem vágyva arra hogy valaha visszatérjek.” Ibid., p.200.

[37] Ibid., p.55.

[38] Ibid., p.130.

[39] Ibid., p.102 és Ibid., p.111.

[40] Ibid., p.145 és Ibid., p.279.

[41] Erről a kötetről ír Aron a *Memoirs* 457-9. lapjain. A *Memoirs* születéséről a következő megjegyzéseket teszi: „1979 nyarán mindhárom tervezett könyvem

első fejezetét megírtam: a marxizmusét, a történelemfilozófiáét, és az emlékiratokét is. E három esszé által megbizonyosodtam arról, hogy ha csak nem tudom emberfeletti teljesítményre sarkallni magam, a harmadikat kell választanom. Nem tettem fel a kérdést, hogy korábbi tartózkodásom az önmagamról való beszédől valóban átalakult-e a vallomás szükségességének érzetévé.” Aron, *Memoirs*, p. 435.

[42] Olivier Todd és Annie Cohen-Solal műveire utalok, ráadásul Camus-ról nem is ez az első magyarul is olvasható életrajz.

[43] Erre a hasonlóságra Kende Péter is felhívta a figyelmet korábban (mely meglátásával messzemenőig egyetértek), azt állítva egyben, hogy Kornai művéhez hasonlót csak egyet ismer: Aron tudósi önéletrajzát, mely szintén a tudományos problémákról és pályáivról szól.

[44] Aron, *Memoirs*, p.380. és *Ibid.*, p.25.

[45] *Ibid.*, p.30.

[46] A három (gazdasági, politikai, társadalmi) szféra hermetikus elkülönítését tévesnek tartotta. A klasszikus, durkheimi szociológiában is a politika hiánya, kizárása zavarta.

[47] Aron, *Memoirs*, p.380.

[48] *Ibid.*, p.83.

[49] Mint írja, a marxista -leninisták „nem tesznek különbséget tudásuk és vágyképeik között; a liberális vagy kritikus gondolkodó viszont [...] állandóan megkérdőjelezi hipotéziseit és ítéleteit.” *Ibid.*, p.384.

[50] Ezen elvek gyakorlati alkalmazására lásd *Ibid.*, p. 317, *Ibid.*, p.321 és *Ibid.*, p.406.

[51] „Talán az értelmiségiek elvesztik a politika iránti érdeklődésüket, amint felfedezik határait. [...] Ha a tolerancia a kétely szülötte, akkor tanítsunk meg kételkedni a modellekben és utópiákban, kérdőjelezzük meg a megváltás és az elkárhozás prófétáit.” Idézet a *The Opium of the Intellectuals* c. könyvből, *Ibid.*, p.224. „Mindenki a politikáról az igazság érdekében valaha is írt, bizonyos szempontból demisztifikált.” *Ibid.*, p.481.

[52] Jellemzőnek érzem, hogy saját állítása szerint is „Ami engem de Gaulle talán tulzó kritizálására készített az a stílusa volt; aminek sikerét köszönhettem.” *Ibid.*, p.300.

[53] Aron, *Memoirs*, p.336 és *Ibid.*, p.339.

[54] *Ibid.*, p.352.

[55] *Ibid.*, p.444.

[56] Hobsbawm, *Interesting*, p.24.

[57] „Megkérdeztem tőle [Erdőstől], miért is akart visszaköltözni Magyarországra. Jó ott a matematikai klíma – válaszolta. Mint tudjuk, egyedül Magyarországon menekült meg a zsidók többsége.” Hobsbawm, *Interesting*, P.146-7. Ez utóbbi kijelentés furcsasága nem merül ki annyiban, hogy tényszerűen téves.

[58] Kornai, *A gondolat*, p.394. Kornai nyilván Csoóri Sándor *Nappali Hold* című cikksorozatára utal, melynek négy darabja 1990 őszén jelent meg a Hitel c. lapban, és antiszemita élű kijelentéseket tartalmazott (kiváltképp botrányt okozó második része). Említtessék meg, hogy ennek hatására mondott le Esterházy szerkesztőségi tisztjéről, valamint lépett ki Kertész Imre az Írószövetségből.

Forrás URL:

<http://www.szv.hu/kritika/a-tudomanyos-oneletelemzok>